

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

ТЕКСТОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ЗБІРНИКАМИ, ЩО МІСТЯТЬ ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

(До питання про реконструкцію архетипу)

Книги мають свою долю, стверджує латинська сентенція. Долю Густинського літопису на півтора століття, здається, визначив спосіб його першого видання 1843 р. у складі “Полного собрания русских летописей”. Доля ця була не надто щасливою. Густинський літопис не тільки ніколи не розглядався як повноцінне історичне джерело, але й не став предметом серйозних джерелознавчих досліджень. Уявлення про нього й донині формується саме виданням 1843 р., у всіх відношеннях застарілим і незадовільним¹.

Видавцям другого тому ПСРЛ було відомо лише три списки Густинського літопису – список, складений ієромонахом М.П.Лосицьким 1670 р. у Густинському монастирі², список, що належав Мгарському монастирю³ та список Московського архіву іноземних справ⁴. Як з'ясовується сьогодні, до рук видавців потрапили списки двох пізніших редакцій літопису, причому в основу видання був покладений примірник найпізнішої з них – список Густинського монастиря. Та не тільки об'єктивні обставини визначають незадовільність видання 1843 р. До цього спричинилися й едичійні принципи редакторів археографічної комісії. Почнемо з того, що Густинський літопис уміщений як додаток до тексту Іпатіївського літопису, що назавжди поставило на ньому печатку маргінальності. Редактори II тому ПСРЛ, розглядаючи пам'ятку як допоміжний матеріал, не намагалися видати її у повному обсязі. Вони опустили вступну “хронографічну” частину літопису, що створило враження її неорганічності, чужості для власне літописного тексту. Навіть такий тонкий дослідник літописів, як О.О.Шахматов, багато років пізніше вважав Густинським літописом (далі – ГЛ) тільки текст, що починається після статті “О Киї князь кїевском и о созданїи Кїева, і како наши славяне одолѣны быша от варягъ, и козаровъ”, “відомий за списками, взятими до уваги під час видання II т. ПСРЛ”⁵.

Редактори ж другого тому ПСРЛ знехтували досить значною часткою тексту ГЛ. Ці “вступні глави” не включені до видання, за власним поясненням редакторів, “как не входящие в состав русских летописей”⁶. Таким чином, у II т. ПСРЛ бракує таких розділів (перелік подаємо за

Архівським списком, як таким, що був у руках видавців): “О пото́пѣ”; “Яко изыйде Ное из ковчега и сотвори жертву”; “О столпотвореніи и ра(з)дѣленіи языкъ, і о Немротѣ”; “О родословіи Ноевѣ, о(т) коего сна его кыя народы изійдоша”; “О различныхъ выродка(х) или дивахъ”; “Приложимъ еще о нѣкихъ животныхъ естества ипостатей чудныхъ, о нихъже писаныи(х) црковныхъ поминается” (“О птица(х)”, “О звѣрехъ дивныхъ”); “О словенскомъ народѣ, о(т)куду изыйде, и когда до Европії и Сармації прыде, и о ихъ бранехъ и како Александеръ Македонскій грамоту имъ даде” (“Грамота Александра Македонскаго”); “О Сармації”; “О народахъ различныхъ, о(т) нихъже наша Русь многія пакости имѣяху”; “О варягахъ”; “О прусѣхъ”; “О литвѣ”; “Енеалогія князей литовскихъ”; “О половцѣхъ”; “О я(т)влягахъ”; “О печенѣгахъ”; “О оугрѣхъ”; “О козарѣхъ”; “О татарѣхъ”; “О волохахъ и мултянѣхъ”; “О крижакахъ”⁷

Але головне, що визначило історіографічну долю Густинського літопису, було те, що, виданий у складі “Полного собрания русских летописей”, він був сприйнятий як щось подібне до літописів великоруського типу, чим насправді ніколи не був. Практично усі спроби текстологічного дослідження Густинського літопису, що здійснювалися в різний час, виходили саме з такого постулату, байдуже, чи був він заявлений *expressis verbis*, чи ні. Студії над літописом спиралися виключно на опублікований у 2 томі ПСРЛ текст. Жодного разу не було звернено увагу на ту обставину, що Густинський літопис зустрічається (за деякими винятками, про які мова нижче) тільки у складі збірників⁸. Єдиним спеціальним дослідженням збірників, що містять Густинський літопис, є відповідний розділ у книзі О.М.Апанович⁹. На жаль, обмежена кількість використаних рукописів (лише чотири, з яких один – власне Густинський (РДБ, ф.205, №118), в одному (ЦНБ АН України, Соф.309/540) текст – ГЛ є копією XVIII ст. Густинського списку, один – Соф.315/687 – не є збірником, бо містить тільки текст ГЛ), а також описовість методики завадили дослідниці дійти скільки-небудь серйозних висновків. До того ж дослідниця впровадила до наукового вжитку декілька фактичних помилок¹⁰.

Між тим склад збірників, що містять ГЛ, є дуже своєрідним, і аналіз останнього, як здається, може збагатити наші уявлення про характер пам’ятки, якщо не кардинально змінити їх. У цій статті спробуємо обґрунтувати такі послідовні припущення: переважна більшість збірників, що вміщують ГЛ, є збірниками сталого складу; різні типи збірників містять різні редакції ГЛ; конвой ГЛ не є випадковим і життя включені до збірників одночасно з укладанням власне ГЛ; нарешті, ГЛ відпочатково писався в розрахунку на збірник і складав єдине композиційне ціле з життями.

* * *

Уявлення про характер ГЛ вплинули на розв’язання дослідниками проблеми часу створення й творчої манери укладача (чи укладачів)

пам'ятки. Оскільки в науковій літературі імпліцитно була присутня думка про ГЛ як літописний звід, вчені вважали за можливе не лише з'ясовувати джерела, якими користувалися укладачі ГЛ, але й встановлювати певні етапи формування пам'ятки, тобто "розшивати" текст ГЛ на послідовні літописні компіляції (зводи), об'єднані механічно. Власне саме так, "українською компіляцією" (що, очевидно, було перекладом російського терміну "свод"), назвав ГЛ М.С.Грушевський, який твердив, що останні розділи пам'ятки, найімовірніше, додані до літопису пізніше укладання основної частини, доведеної до 1515 р.¹¹. Аналогічним чином й В.С.Іконников, чие дослідження ГЛ досі залишається одинокою вершиною в історіографії, вважав, що основна частина літопису написана наприкінці XVI ст., "додатки" ж були включені до нього згодом¹². На висновках цих двох авторитетів ґрунтувалися практично усі, хто писав про ГЛ¹³. Так, наприклад, Д.Дорошенко гадав, що три завершальні сатті ГЛ (насправді їх чотири, треба додати сюди й статтю "Во дни Максимилиана цезаря") – про початки козаччини, про впровадження нового календаря, про унію – буди додані до ГЛ Михайлом Лосицьким наприкінці XVII ст.¹⁴ М.М.Тихомиров також схилився до думки, що згадані прикінцеві статті у різний час та різними авторами додані до вже існуючого тексту¹⁵.

Оскільки те, що названо "додатковими статтями", читалося в усіх доступних дослідникам списках літопису (крім Архівського, текст якого через пошкодженість рукопису уривається на статті 1370 р.), ніяких текстуальних даних для зроблених висновків вчені, зрозуміло, не мали. Цілком очевидно, що вони керувалися принципом "несхожості" цих статей на звичний вигляд літописного тексту, тобто тим самим принципом, який дозволив першим видавцям ГЛ опустити значну частину початку літопису.

Разом з тим, В.С.Іконникову належить дуже тонке зауваження щодо характеру й ідеології ГЛ: "Густинская летопись – плод латинско-польской образованности XVII в. в полном смысле слова и в этом отношении представляет замечательную компиляцию, составленную ученым образом"¹⁶. Дослідник визначив і основну тенденцію ГЛ, відзначивши, що в тексті відчутний полемічний тон, спрямований на захист православної віри та рускої народності¹⁷. Твердження про полемічну спрямованість ГЛ з тих пір повторювалося не раз¹⁸, що начебто мало підживлювати ідею одночасовості творення ГЛ, оскільки він згодом проникнутий єдиним задумом. Щоправда, ця ідея знайшла розв'язання у дещо несподіваний спосіб, привівши А.Єршова до екстравагантної гіпотези про Захарію Копистенського як автора ГЛ¹⁹.

Втім, переконання в близькості ГЛ до полемічної літератури сьогодні, здається, є загальним і не піддається сумніву. Однак, наполягаючи на полемічному, антиуніатському тоні й задумі ГЛ, Ю.А.Мицик дійшов, на перший погляд, парадоксального висновку: за межами літопису автор ГЛ залишав поширені тексти саме релігійного змісту²⁰. І це при тому, що у

джерелах ГЛ ці тексти містилися. Можемо твердити навіть, що ГЛ послідовно скорочував свої джерела саме за рахунок текстів агіографічного типу (за винятком хіба лиш життя Ростислава Мстиславича)²¹. Ця дуже дивна для полемічного твору манера користування джерелами, здається, не привернула уваги дослідників.

А між тим, усвідомлення такої особливості ГЛ, як послідовно проведеного його автором принципу користування джерелами й побудови тексту, відкриває шлях дуже цікавим спостереженням. З'ясовується, наприклад, що автор ГЛ зовсім не нехтував “текстами релігійного змісту”. Таке враження складається тільки в тому разі, якщо брати до уваги опублікований текст літопису. Насправді він їх групував, і при тому в дуже своєрідний спосіб, що спробуємо продемонструвати нижче. Вилучаючи житійні сюжети із суто літописного тексту, спрощуючи його за рахунок таких “відступів”, автор ГЛ зовсім не мав на увазі “приховати” їх від читача. Навпаки, це був спосіб піднесення їх вагомості, вирізнення з-поміж загальної маси нарративного матеріалу.

* * *

Проілюструємо ці, поки що невідкріплені розглядом реальних текстів, твердження одним дуже характерним прикладом.

Скорочення джерел шляхом вилучення агіографічного матеріалу у ГЛ є цілком усвідомленою метою. Скрізь, де автор не включив їх до викладу (а це, власне, дотримано впродовж усього тексту), він робив ремарку досить стандартної форми: “о сем чти пространнее в житии имярек”. Таких випадків надто багато, щоб перелічити їх усі, але деякі приклади наведемо.

Так, описуючи міжкнязівські чвари після смерті Володимира Святого, зокрема знаменитий в руському літописанні та агіографії сюжет убивства Святополком Бориса і Гліба, ГЛ сухо повідомляє: “убывь невиннаго брата своего Бориса, на Алтѣ юлюя 24 дня, потомъ же и Глѣба, септеврія 5 дня, на Смядынѣ, ако же о томъ пространнѣе въ Житіи святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба”²². До того ж, в основному джерелі ГЛ, яким вважають літопис, близький до Хлебниківського списку Галицько-Волинського літопису,²³ читалася “Повість временних літ”, що, як відомо, містить спеціальну статтю про убивство Бориса і Гліба під 1015 р.²⁴

Під 6492 (984) р. у ГЛ читаємо: “Въ то время нѣкоего Варяга, христианина суца, со сыномъ Иоанномъ убиша, якоже о томъ въ житіи ихъ пространнѣ”²⁵.

Такі посилання на життя певних святих зустрінемо, наприклад, й під роками 1025 (“якоже о томъ въ Житіи святого Ефрема Скопца й Мойсея Угриня”²⁶, 6638 (1130) р. (“якоже о томъ въ Житіи святого Феодосія”)²⁷, 6655 (1147) р. (“о семь чти пространнѣе Житіе преподобного Нифонта, епископа Новгородского, и Константина митрополита Киевского”)²⁸, 6654 (1146) р. (“Прочее чти о немъ (про Ігоря Ольговича. – О.Т.) въ Житіи его

пространнѣ”)²⁹ та 6658 (1150) р. (“О семъ чти пространнѣ въ Житіи Игора”)³⁰, 6663 (1155) р. (“О семъ чти пространнѣ в Житіи Андрея Боголюбского”)³¹ та 6666 (1158) р. (“якоже о томъ въ Житіи его пространѣ”)³², 6609 (1132) р. (“якоже о томъ пространнѣ въ Житіи святого Поликарпа”)³³.

Наш реєстр можна було б продовжити, але й з цього вибіркового переліку зрозуміло, що вилучаючи зі своїх джерел тексти чітко обмеженого кола тем, автор ГЛ мав на увазі якісь інші тексти, до яких радив звернутися за довідкою. Вказавши на ці випадки, В.С.Іконніков гадав, що вони являють собою посилання на Пролог³⁴. Це не зовсім так. У деяких з наведених випадків ГЛ справді має на увазі проложні житія, але не Пролог як такий.

Ми вже наводили один із випадків посилання ГЛ на житіє київського митрополита Костянтина. Цей митрополит в історії руської церкви відомий, власне, тим, що весь свій короткий побут на Русі присвятив ліквідації “Климової ересі”, тобто, розколу, до якого спричинилося поставлення митрополитом Кліма Смолятича без згоди константинопольського патріарха. До того ж, Костянтин у боротьбі з прибічниками Кліма був настільки рішучим, що проголосив анафему великому князю Ізяславу Мстиславичу, чиїм “протеже” був Клим³⁵. Цей вчинок Костянтина мав наслідком те, що після смерті Юрія Володимировича Долгорукого, який підтримував митрополита, й захоплення Києва сином Ізяслава Мстиславом та Ростиславом Мстиславичем, Костянтин змушений був шукати притулку в Чернігові. Там він і помер дуже дивною смертю, яка, власне, й була тією найяскравішою подією, якою Костянтин запам’ятовувався літописцеві. У стані сильного душевного потрясіння Костянтин заповів єпископу Антонію та князю Святославу Ольговичу не ховати його традиційним чином, а, прив’язавши за ноги мотузкою, протягти крізь місто й викинути в полі на розтерзання собакам. Ці події описані під 1159 р. у Лаврентіївському літописі, який і дав поштовх щасливій літературній долі літописної повісті про смерть митрополита Костянтина³⁶. У такому вигляді повість уміщена в усіх літописах Лаврентіївсько-Троїцької групи. Однак у так званому московському літописному зводі кінця XV ст. уперше знайомимось з докладною версією повісті про смерть Костянтина, ускладненою новими чудесами й вже дуже подібною до типового житійного тексту з усіма необхідними для цього жанру атрибутами³⁷. Такий житійний вид повісті про смерть митрополита Костянтина успадкували усі залежні від московського зводу літописи, аж до Никонівського.

Докладна редакція повісті про смерть митрополита Костянтина читається й у Воскресенському літописі під 1159 р.³⁸, який був серед безпосередніх джерел ГЛ³⁹.

ГЛ, описуючи події 1159 р., опускає весь сюжет, пов’язаний зі смертю митрополита Костянтина, натомість сухо зазначивши: “Въ то же лѣто и

преставися Константинъ митрополитъ; он немъже чти въ Житіи его пространнѣе⁴⁰. Костянтин був місцевим чернігівським святим, і таку вказівку ГЛ можна було б вважати свідченням про існування якогось його житія, що не збереглося до нашого часу⁴¹. Проте, наскільки нам відомо, у Прологах немає Житія митрополита Костянтина, а отже посилання ГЛ не може бути посиланням на Пролог. Таким чином, воно взагалі втрачає сенс, бо, не стосуючись Прологу, воно не стосується й тексту ГЛ, де після 1159 р. митрополит Костянтин жодного разу не згаданий.

Смисл посилання ГЛ на житіє Костянтина стає зрозумілим, якщо брати до уваги не тільки виданий текст, що власне вважається ГЛ, а й склад збірників, які містять ГЛ.

Житіє Костянтина знаходимо лише у Печерському Патерику, складеному в кінці 40-х – напочатку 50-х рр. з ініціативи архімандрита Йосифа Тризни під заголовком: “Повѣсть чюдна и памяти достойна о блжннѣмъ Ко(н)стантинѣ митрополитѣ кие(в)скомъ” (РДБ.– Ф.304, №714.– Арк.284–286) та Четьх Мінеях св.Димитрія Ростовського під 5 червня: “Повѣсть дивна и оужасна о смерти Блженаго Константина митрополита Киевского в Черниговѣ скончавшагося”. Невідомо, звідки запозичив текст житія Константина Йосиф Тризна, а св.Димитрій зробив на полях посилання на власне джерело, з якого взято житіє: “О(т) лѣтопи(с) Пече(р)ского⁴². Ця маргінальна глоса з цілковитою безсумнівною вказує на те, що св.Димитрій скористався саме з ГЛ, поперше, тому, що ГЛ справді є літописом “печерським”, тобто, здебільшого його списки вийшли з лаврського скрипторію (а, можливо, ГЛ і складений був у Лаврі)⁴³, по-друге, тому, що у XVII-XVIII ст. вважалося, що ГЛ написаний у Печерському монастирі Нестором Літописцем, що засвідчують, крім іншого, заголовки більшості списків ГЛ⁴⁴, нарешті, користування саме з ГЛ видається тотожністю заголовків житія у ГЛ та в Четьх Мінеях св.Димитрія.

Хоча очевидно, що в тексті ГЛ у статті під 1159 р. житія Костянтина митрополита немає (і, на перший погляд, незрозуміло, яким чином св.Димитрій міг запозичити звідси вказане житіє), проте у трьох збірниках, які містять ГЛ (збірнику колишнього софійського зібрання – №324/542⁴⁵, Синодального зібрання – №12⁴⁶ та збірнику бібліотеки МГУ⁴⁷), у підбірці житій святих, уміщених за текстом власне ГЛ, справді, знаходимо житіє митрополита Костянтина під тим таки заголовком “Повѣсть дивна і ужасна о смерти блаженнаго Константина Митрополита Киевского”. Це дослівно той самий, виданий св.Димитрієм 1705 р., текст⁴⁸.

Житіє митрополита Костянтина трьох згаданих збірників цілком очевидно складено на підставі вибірки із статей 1147 та 1159 рр. Воскресенського та Тверського літописів, причому основна його частина, та, що стосується смерті митрополита, повністю залежна від тексту під 1159 р. Тверського та Воскресенського літописів, тобто, того самого тексту, вилученням якого було скорочено статтю 1159 р. у ГЛ. Пор., напр.:

...Со(б)равъ своя епископи, че(р)нѣговского Онофрѣя, бѣлгоро(д)ского Феодора, новгоро(д)ского Нифонта, смоле(н)ского Мануїла, туровского Іоакима, и повелѣ імъ поставити митрополита Києу *Клима Смолянина, егоже приведе из Заруба, бѣ же Климъ че(р)норизецъ, схимникъ, книженъ зѣло и философъ, по мнози о селъ негодоваху.* (Соф.№314/541, арк.185зв.–186)

Блаженій же Константинъ, видя разногласіе во князехъ, и бѣгая мятежа, прежде пришествія инаго мы(т)рополита изи(й)де с Києва, и прійде к Чернѣгову. И тамо разболѣся и уразумѣвъ же свое преставлѣніе, написа грамоту и запечата ю, и дасть епископу чернѣговскому Антонію и заклать его именемъ *Бжїїмъ, да сотворитъ все по преставленїи его, еже в грамотѣ написано.* Егда же преставися сей блаженній Константинъ митрополита, *тогда епископъ, вземъ грамоту запечатлѣнну, иде с нею*

Того же лѣта постави князь великій Изяславъ митрополита *Клима Смолянина, выведъ изъ Заруба; бѣ же сей черноризецъ скимникъ, и книженъ зѣло и философъ; по мнози о селъ негодоваху;* постави же его свонми епископы. (1147 р., ПСРЛ, т.15.- С.208)

Митрополитъ же Константинъ разболѣся въ Черниговѣ; *уразумѣвъ же преставленіе свое, и написа грамоту, и запечата ю, и дасть епископу черниговскому Антонію, и заклать его именемъ Божїимъ, яко да сътворитъ все, еже въ грамотѣ писано.* И егда преставися митрополитъ, *тогда епископъ вземъ грамоту ихъ къ князю, и прочте ю, и обрѣте въ ней страшную вещь написану: яко по умертвіи моемъ не погребите) тѣла моего, но оцѣпите и за нозѣ ужемъ, извлекше изъ града, поврзьте псомъ на расхыщеніе.* И рече ему князь: яко же

Того же лѣта постави Изяславъ митрополитомъ на Києвъ Клима Смолятича, выведъ из Заруба, бѣ бо черноризецъ и скимникъ; бысть же книжникъ и философ, прежде бо его не бывалъ таковъ въ Руси. Собра бо Изяславъ русскихъ епископовъ, черниговского Анофрїя, бѣлгородьского Феодора, переяславьского Еуфимїя, Юрьевьского Демїана, володимерьского Феодора, новгородьского Нифонта, смоленьского Мануїла... (1147 р. ПСРЛ, т.7.- С.38-39)

Митрополиту же Костянтину тогда сушу в Черниговѣ, бѣжавшу ему Мстислава Изяславича, въ то же время тамо и разболѣся. Увѣдѣвъ же преставленіе свое и написавъ грамоту за печатію, и призва къ себѣ епископа черниговьского Антонїя и дасть ему грамоту и заклать его именемъ божїимъ, яко да **по преставленїи его** сотворить то все, иже въ грамотѣ той написа. Егда **же преставися**, и вземъ епископъ грамоту, данную ему митрополитомъ, **и иде ко князю** Святославу Олговичу **и отрѣшъ печать** и прочте ю и

ГЛ	Тверський літопис	Воскресенський літопис
<p>ко князю, юже о(т)верзше, прочтоша предъ всѣмы. Идѣже обрѣтоша страшну вещь написанну сице: яко по умертвіи моемъ, не погребы тѣла моего, <i>но оцѣпнвише ї за нозѣ</i> ужемъ, <i>извлекше из града, пове(р)зѣте псомъ на расхищеніе</i>, понеже азъ согрѣшилъ и мене ради мятежъ биваетъ, на мнѣ да будетъ рука Господа, азъ да постражду... Епископъ же... извлече внѣ града, <i>и тако тѣло его поверженно лежаше за три дни</i>. Бистъ же на всѣхъ стра(х) и ужа(с) о таковѣмъ страннѣмъ погребеніи, <i>народи же видѣвши, вси дивишася...</i> (Соф.№314/541, арк.187зв. –188)</p>	<p>хощеши, тако створи. Епископъ же Антоній створи повелѣнное ему митрополитомъ; <i>и ту тѣло его поверженое лежало 3 дни; народи же видѣвши, вси дивишася о смерти его</i>. Князь же Святославъ Олговичъ наполнися страха Божіа, ужась бо велій нападе на нь о таковой вещи, и въ третій день принесоша и въ градъ... (1159 р. ПСРЛ, т.15. – С.228)</p>	<p>обрѣте въ ней страшную вещь: яко: по умертвіи моемъ не погребите тѣла моего, но поверъгше его на землю и поцѣпльше ужемъ за нозѣ и извлекше изъ града, поверъзите на ономъ мѣстѣ, имя нарекъ ему, псомъ на разхищеніе. Диви же ся тому много князь и епископъ. Таже сотвори епископъ повелѣнное ему и поверже на урочномъ мѣстѣ тѣло его. Народи же вси дивишася о смерти его. И лежа внѣ града тѣло его 3 дни, потомъ же Святославъ князь о вещи сей страхомъ велиемъ и ужастію одержимъ бѣ, и убоявся суда божія и повелѣ въ 3-й день взяти тѣло... (1159 р., ПСРЛ, т.7.- С.70)</p>

Нещодавно Н.І.Мілютенко звернула увагу на відому березневу мінею колишнього зібрання Києво-Печерської Лаври (ЦНБ АН України, ІР, Печ.№370/155) кінця XVII – поч.XVII ст., яка містить невідомий текст чудес Бориса і Гліба: оповідь про чудесне прозріння у Смоленському монастирі на Смядині Мстислава і Ярополка Ізяславичів. Цей текст (у київській мінеї під 2 травня) має своїм оригіналом текст Мгарського збірника, вміщений тут серед чудес Бориса і Гліба⁴⁹. Відомо, що давньоруські редакції “Сказання чудес Романа і Давида” такого чуда не знають⁵⁰, у той час як воно добре відоме з літописних джерел. Крім того, тотожний текст чуда читається серед житійної підбірки Патерика Й.Тризни під заголовком «Чюдо стѣхъ м(ч)никъ Бориса и Глѣба на Смядыни содѣя(в)шиися в цркви стѣ(х) м(ч)никъ» (ГБР, ф.304, №714, арк. 346–347). Звідки цей текст потрапив до Густинського літопису?

Н.І.Мілютенко висловила припущення, що повість про чудо з прозрінням Ростиславичів є смоленського походження й існувала в сформованому вигляді ще до включення в Мгарський збірник⁵¹. Навряд

чи це так. Текстуальне походження цього чуда є досить прозоре: воно скомпоноване з текстів Воскресенського та Тверського літописів:

Мгарський збірник	Воскресенський літопис	Тверський літопис
<p>“Таже Володымерци видѣвшє кнѣзей яты(х) не в порубѣ, прійдоша на дворъ кнѣзя своего Всеволода съ оружіемъ, восклицаху, глюще: “Кнѣже, держи(ш) враги нѣша просты, любо казни ихъ предай, любо ослѣпи, или намъ дай”. Кнѣзь же блѣгосердѣ сы(и), не хотѣ имъ зла сѣтворити, но народа ра(ди) повелѣ ихъ всадити в порубѣ, дабы ся утѣши(л) мятежъ людскій. <i>Малу же времени минувшу паки Володымерцы вопіяху, крычаще великому князю Всеволоду: “Выдай намъ Ростиславичи, хочє(м) бо и(х) ослѣпити. Кнѣзь же великій печаленъ бысть, но не може ихъ оудержати. Они же ра(з)меташа порубѣ и емше Мстислава и Ярополка, и ослѣпивше, о(т)пустиша в Русь. И тако бедніи Ростиславичѣ, иже хотяху болшея славы и власти, возвратишася въ своя смиренны безъ очію. И яко дійста до Смоленска, прійдоста на Смядины въ црковь стою мѣнику Бориса и Глѣба, бѣ бо тогда</i></p>	<p>“Воста бо весь градъ и приидоша на княжъ дворъ, <i>вопіюще и глаголюще: “Мы, княже, за тя главы своя съкладывасмъ, а ты нынѣ дрѣжиши врагы своя и наши просты... то любо казни ихъ, или слѣпи, или намъ ихъ дай”</i>. Князь же великій Всеволодъ богобоязнивъ сыи, и не хотяше того сотворити, но повелѣ всадити ихъ въ порубѣ людей деля, дабы уставился мятежъ... <i>По малѣхъ же днєхъ</i> восташа второе людіє вси, и приидоша на княжъ дворъ многое ихъ множество со оружіемъ, ркуще: “Что сихъ додрѣжать? <i>хочємъ слѣпити”</i>. Князю же Всеволоду печалну бывшу, но не могшу ему удрѣжати людіи множества, но шєдше разметаша поруб и емше Мстислава и Ярополка ослѣпиша, а Глѣбъ ту умре, а тѣхъ отпустиша въ Русь. Ведомымъ же имъ и <i>гніюцимъ очемъ ихъ, прійдоша къ Смоленску и внидоша въ церковь святую мученику Бориса и Глѣба, на Смядинѣ, и ту прозрѣста септября 5, на убієніє Глѣбово, а на зиму прійдоша въ Новгородъ. И посадиша у себе...”</i>⁵³</p>	<p>“Въсташа бояре и купци, и прійдоша на великого князя дворъ съ оружіемъ, рекучи: “Княже, мы за тя головы складаемъ, а нынѣ держышь ворогы нашѣ про что? либо казни ихъ, либо слѣпи, или дай намъ”. Князь же великій Всеволодъ богобоязнивъ, не хотѣ сѣтворити, но людей деля велѣ всадити я въ порубѣ, абы ся утишилъ мятежъ... Того же лѣта второе люди вси Володымерци въпіяху, крычаще хотѣ слѣпити ихъ. Князь великій же Всеволодъ печаленъ . бысть, но не може удержати ихъ. Они же шєдше размѣташа порубѣ, емше Мьстислава и Ярополка, и ослѣпиша ихъ, и отпустиша ихъ в Русь. Ведомымъ же Ростиславичимъ въ Русь, слѣпима, гніюцима очима ихъ, и яко доидоста Смоленська, прійдоста на Смядыню въ церковь святую мученику Бориса и Глѣба, бѣ бо тогда праздникъ убієніа Глѣбова, мѣсяца септевріа 5 день..., молящимся имъ и сроднику на помощь къ</p>

праз(д)никъ оубіенія
 Глѣбова, се(п) 5.
 Молящи(м)ся же имъ
 прилежно Бѣгу съ
 великимъ оумиленіемъ и
 стѣхъ мѣкъ Бориса и
 Глѣба яко сродни(к)
 своихъ въ помощь
 призывающи(м), еже
 облегчитися имъ о(т)
 болезни, *гніаху бо и(м)
 очи.* И еще имъ
 млящи(м)ся, и се скорая
 помощника и заступника
 скорбящи(м) не
 презрѣста моленія и(х),
 но оускориша имъ на
 помощь и блг(д)тню
 Бжїєю дароваша имъ
 очеса. Они же паче
 надежды не токмо
 облегченіе о(т) болезни
 пріяша, но и очи свои
 абіе цѣлы обрѣтше, и
 ясно прозрѣвше, велми
 прославиша Ба и его
 Прч(с)тую Мѣръ,
 такожде великихъ
 Хвѣхъ оугодниковъ и
 мѣеникъ Бориса и
 Глѣба...⁵²

Спасу призывающимъ
 облегчитися имъ отъ
 болѣзни, ту абіе постыже
 ихъ Божїа благодать...
 И прозрѣста и
 прослависта Бога, и его
 пречистую Матерь
 приснодѣву Богородицу,
 и его угодникъ
 великихъ мученикъ
 Бориса и Глѣба⁵⁴

Воскресенський літопис, як відзначалося, входив до числа безпосередніх джерел Густинського, Тверський збірник (хоч це і не відзначено в літературі) – також. Нагадаю, що усі списки Тверського збірника – українського походження⁵⁵, а той, довгий час єдиний відомий, за яким і здійснено публікацію у 15 томі “Полного собрания русских летописей”, київського: має підпис: “Ex libris G.Zachariae Bozeniec[...] dariferii kiow[ens]is”, тобто належав Захарії Єловицькому Боженцю, київському стольнику у 1621-1629 рр.⁵⁶, саме в той час, коли створювався Густинський літопис.

З попередніх спостережень заключаємо, що й повість про чудо з прозрінням Ростиславичів укладено автором ГЛ на підставі наявних у нього джерел і скорочено у основному викладі. Справді, під 1177 р. (як і у Воскр. та Тв.) знаходимо: “Яти быша (Ростиславичи. – *О.Т.*) и всажены въ порубь;

по двохъ же лѣтехъ Глѣбъ Ростиславичъ преставися въ порубѣ, а Ярополка и Мстислава ослѣпиша, но потомъ отъ святыхъ мученикъ Глѣба и Бориса исцѣлены быша, *о немъ же чти пространѣе въ Чудахъ святыхъ мучениковъ Глѣба и Бориса*⁵⁷.

У повісті про чудо з прозрінням є вступна частина, яка, попри своє виразне літописне походження, не може бути безпосередньо возведена до певного літописного тексту. Саме цей вступ видає риси авторської літературної манери укладача ГЛ і дуже подібний до аналогічного ж вступу до житія митрополита Костянтина. Крім того дуже прикметно, що повість про осліплення і прозріння Ростиславичів, як і все “Сказання про Бориса і Гліба” та їх чудеса, включена, подібно до решти житій, що входять до збірників ГЛ, св.Димитрієм Ростовським до травневої частини “Четыхъ Міней”⁵⁸.

Таким чином, з’ясовується, що матеріал, випущений автором ГЛ із хронологічної сітки літописного тексту, опиняється у “додатках” до літопису. Тобто, у повній відповідності до авторської вказівки про те, що докладніше про події, коротко згадані у власне літописі, можна прочитати “в Житіи”, і то не Прологу, а під однією дошкою із ГЛ.

Ця обставина спонукає пильніше придивитися до складу збірників, що містять ГЛ.

* * *

У певному розумінні (і для ГЛ це не буде лише формальною ознакою) списки ГЛ можна розділити на дві групи: ті, що збереглися у складі збірників, й ті, в яких сьогодні ГЛ читається окремо. Останні представлені зараз трьома списками: БРАН 24.4.35, Архівським, кінець якого втрачений і, отже, ми не знаємо, чи був первісно й він збірником, та Соф. 315/687, який, власне, є недописаним збірником (бо його протограф був збірником безсумнівно).

Рукопис із зібрання І.І.Срезневського – БРАН 24.4.35 (Срезн. №72) поч. XVIII ст., полуустав, паперовий знак – герб Амстердама, близький до №37 (1700 р.) у Черчіля⁵⁹. А.І. – Заголовок: “Предмова во книгу сію или титла. Съ Бгомъ начинае(м) лѣтописецъ, творение Прп(д)бнаго о(т)ца нашего Нестора монаха мона(с)тира Печерскаго, яке о нашо(м) Россійскомъ народѣ. Глава ā (1) о разсѣнни языкъ”. Початок: “По потопѣ три снове Ноеви разделиша себѣ Землю”. Це є вибірка з Софійського першого літопису⁶⁰.

Внизу арк.2-2зв. – вірш на похвалу Нестору і його літописцю та переписуванню книг.

Арк.3 – заголовок: “Съ Бго(м) начинаем лѣтописецъ, яке о нашомъ Россійско(м) народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселился, и чего ради Русъ наречеса. О потопѣ. Гла(в) ā ”, поч.: “Егда сумножишася члѣвци на земли...” Це є заголовок і початок власне ГЛ, який закінчується на арк.183зв.

Порядок глав ГЛ у рукописі БРАН 24.4.35 звичайний, без пропусків.

Але стаття “О различнѣхъ народахъ или дивахъ водящихся”, яка в усіх інших списках читається всередині тексту, винесена на кінець книги (арк.184–186 зв.), причому “Приложѣмъ еще о нѣкихъ животныхъ есте(с)твахъ” читається у тексті без заголовка, тоді як у інших списках це є заголовок окремої статті. Немає також заміток і посилань на полях, характерних для більшості списків ГЛ.

Архівський список⁶¹, полуустав кінця XVII ст., без закінчення, уривається на статті під 1370 р.

Заголовок “Съ бгомъ починаемъ летописе(ц), яже о нашомъ російскомъ народ о(т) коего колѣна израсте, и како и когда в сія страны вселися, и чесо ради русю наречеса; собрано о(т) многихъ лѣтописцо(в) рускихъ. О потопѣ, Глава а̄ ”; початок: “Егда сумножишася члвѣци на Земли, тогда сумножишася и злоба ихъ...”

Бракує вибірки з Соф.1 літопису. Однак на арк.45 є заголовок: О(т)куду и ког(д)а прише(л) zde нашъ словенскій наро(д)”; початок: “По мнозѣхъ же временехъ сѣли бѹ словяне по Дунаеви, где есть ѿнѣ оугорская и болгарская земля...”. Це частина того самого тексту з Соф.1 літопису (до слів “о(т) нихже грамота прозвалася сло(в)енская”), що у деяких списках читається попереду власне ГЛ. До цієї глави нагорі аркуша подано особливу ремарку: “Пр Несторъ Лѣтописецъ повѣ(ст)вуеъ, и прочіи”, замість стандартної для всього тексту Архівського списку: “От мно(г) руски(х) и полс(к) лѣтописецъ собра(н)”. Відзначимо, що саме заголовок для вибірки з Соф.1 літопису приписує її авторство Несторові, тоді як заголовок власне ГЛ вказує, що його зібрано від літописців “польських і руських”.

Решта списків ГЛ міститься у складі збірників. Вони також представлені двома типами.

Перший представлений єдиним списком – власне Густинським (РДБ. Ф.205, №118), у якому крім тексту ГЛ (арк.1–176) уміщено документи в основному актового характеру (арк.197зв.–213), місцевий монастирський літопис (арк.182–196) та додана у XVIII ст. “Ведомость” про початки Густинського монастиря⁶². Склад цього збірника є дуже нехарактерним для списків ГЛ⁶³.

До другого типу збірників належать такі, в яких текст ГЛ передує підбірці житій руських святих. Це списки:

Мгарський XVII ст., уміщений у збірнику третьої чверті XVII ст., що зберігається в Публічній бібліотеці ім.М.Є.Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі (ДПБ, ВР, Ф.XVII 14/1). Півустав, паперовий знак – літери “В”, “М К” та рік під ними – №№800–803 у Каманіна і Вітвицької (1658–1661)⁶⁴. Існує тільки короткий опис у 2 томі ПСРЛ⁶⁵.

Склад збірника:

Арк.1-275 – текст ГЛ. Заголовок: Съ Бго(м) починаем лѣтописе(ц), яже о нашомъ Російско(м) народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселися, и чесо ради русю нарѣчеся. О потопѣ. Глав(а)

а”. Початок: “Егда сумножишася члѣци на Земли, тогда сумножишася и злоба ихъ...”

Арк.276-301зв. без заголовка й початку. Поч.: “рийдѣте вси правовѣрныи, всея руския Земля соборы, всяко достояние, и вся(к) возраст(т), во(з)радуе(м)ся. Гвѣи...” Кінець: “Сія сѣтая и блже(н)аа великая кнѣгиня Олга, наречен(н)ая въ сто(м) крѣщеніи Елена, прѣв(д)но и бгоугодно жизнь сію препроводи, егоже ради сторичное мздово(з)даяніе о(т) Ба воспрія, достойное прв(д)ны(м) цр(с)тво нб(с)ное, и нетлѣнное блженство. Ч(с)тныя же ея мощи по представленіи ея пребыша в земли лѣ(т) яко л. Обретены же быша цѣли и нетлѣнны. О(т) ни(х) же чудеса, и многая исцѣленія содѣвахуся приходящи(м) съ вѣрою блг(д)тію Хвою, емуже слава съ о(т)це(м) и съ сѣ(м) духомъ и нынѣ и пре(с)но и въ вѣки вѣко(м). Ами(н)” – житіє княгині Ольги в редакції, близькій до Степенної книги.

Арк.302-310зв. Заголовок: “О пренесеніи ч(с)тныхъ мощей блаже(н)ныя и равноап(с)тольныя великія кнѣгни Ольги и похвала ея”. Початок: “Достойно воисти(н)ну и пр(д)вно, и в лѣпоту блг(с)ти ради Бжїя к первому торжеству, и сію чудную повѣсть привнести, иже о пренесеніи сѣ(м)хъ мощей (...)” Кінець: “Еже буди всѣмъ намъ получитьи благодатію и члѣвѣколюбіємъ Г(с)да Ба и Спса ншего Іс Хр(с)та, емуже есть слава, ч(с)ть и поклоненіе съ безначалны(м) его о(т)цемъ и о пр(с)тымъ блгимъ и животворящити(м) дхб(м) и нынѣ и пр(с)но и въ вѣки вѣкомъ. Аминь”.

Арк. 311-321. Заголовок: “Житія сѣ(м)хъ иже кромѣ Печерского монастыря в Россіи просіяша. Сѣ(м)хъ новоявленны(х) мѣчникъ Іоа(н)на мл(д)ца съ о(т)цемъ его варягомъ, иже в Кіевѣ пострадаша в лѣто цпг”. Початок: “Быша в Кіевѣ нѣкто члѣвѣкъ бжїй хр(с)тианинъ родомъ варягъ, иже бѣ пришедь изъ Гре(к)...” – проложне житіє мучеників Іоанна і Федора.

Арк.312зв.-317. Заголовок: “Сказаніе о убіеніи сѣ(м)хъ славны(х) стр(с)тотерѣцевъ Россійскихъ князей Бориса і Глѣба въ стѣмъ крѣщеніи нареченныхъ Романа и Двѣда”. Початок: “Блженъ мужъ бояся Г(с)да и в заповѣд(я)хъ его восхоще(т) зѣло, силно буде(т) на земли сѣ(м)я его, и родъ правыхъ бл(с)вится...” – Сказання про Бориса і Гліба в Мінейній редакції.

Арк.317зв.-320. Заголовок: “О двоємъ пренесеніи мощей сѣ(м)хъ мѣчникъ Глѣба и Бориса, и о чудесехъ бывающихъ о(т) сѣ(м)хъ мощей ихъ”. Початок: “По времени нѣкоємъ случися попущеніе(м) Бжїимъ во(з)горѣтися цркви сѣ(м)аго Василія (идеже всеч(с)тныя сія и чудотворныя мощи) еяже никакоже возмогоша оугасити ...” – текст про перенесення мощів св. Бориса і Гліба, скомпільований із Несторового Чтенія, сказання про чудеса, приеднуваних до анонімного Сказання та літописної статті 6623 р.

Арк.320-326зв. Заголовок: “О чудесе(х), бываючи(х) о(т) с(т) м(ч) Бориса и Глѣба” Початок: “Еще же поиде(м) на исповѣданіе еже о чудесехъ бываючи(х) о(т) сихъ сѣ(м)хъ мѣчникъ Бориса и Глѣба. Бяше мужъ нѣкій имене(м) Миронѣй иже бѣ огоро(д)никъ в Вышградѣ ...” – чудеса св.Бориса і Гліба. Пропущено розділ про перенесення, чудо третє «о

хромѣмъ», читається чудо подібне до опублікованого С.Бугославським за рукописом Михайлівського монастиря⁶⁶, а також розібране вище чудо з Ростиславичами.

Особливістю тексту ГЛ у Мгарському збірнику є брак вибірки з Софійського першого літопису на початку. Разом з тим, арк.353в.–363в. лишилися незаповненими, але вже розграфленими під рамку. Саме в цьому місці (після статті “О крижакахъ” перед статею “О Кїи кнзи кїевскомъ”) у тексті Архівського списку читається стаття “Откуда и когда пришел zde нашъ словенскїй народъ”, тобто, частина згаданої вибірки. Очевидно, з невідомих причин цей текст, що містився у протографі Мгарського списку, був опущений. До характерних рис Мгарського списку треба також віднести й брак статті “О различныхъ выродкахъ или дивахъ”⁶⁷.

Збірник бібліотеки МДУ (Відділ рідкісної книги (ВРК), Ірд.38), першої половини XVIII ст. Скоропис, паперовий знак – літери “Я”, “М”, “З” та герб м.Ярославля⁶⁸. Не описувався. На арк.1-17 на нижніх берегах напис: “Сїя книга глаголема лѣтопись прѣбнаго Нестора Печерскаго старанїем переписана Кїевопече(р)скїя Лавры каменнаго строенїя шабраре(м) іеромонахо(м) Севасїано(м) в 1755 год(у)”.

Склад збірника:

Арк.1-4. Заголовок: “Съ Бгомъ начинаемъ лѣтописецъ Прѣбнаго Оца нашего Нестора монаха монастыря Печерскаго, яже о нашемъ Россїйскомъ народѣ. О разсѣянїи языкъ Глава а̄”. Початок: “По потопѣ трїє сынове Ноеви раздѣлиша себѣ землю...” – виписка з Софійського першого літопису, тотожна з БРАН 24.4.35.

Арк. 4-250. Заголовок: “Со Бгомъ починаемъ лѣтописецъ яже о нашемъ росїйскомъ народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сїя страны вселися, и чeso ради русю нарѣчesя, собранъ о(т) многи(х) лѣтописцовъ рускихъ и полскихъ. О потопѣ. глава 1”. Початок: “Егда умножишася чelовѣци на земли, тогда умножися і злoба их...” – текст ГЛ.

Арк.250зв.-252. Заголовок: “Святыхъ новоявленныхъ Иоанна младенца со о(т)цемъ его варягомъ іже в Кїевѣ. Пострадаша в лѣто цпг”. Початок: “Бяше в Кїевѣ нѣкто Феодоръ чelовѣкъ бжїей христианинъ родомъ, іменем Феодоръ, іже бѣ пришедъ із грекъ...” – проложне житіє Федора та Іoанна.

Арк.252-253. Без заголовку. Початок: “Сей великий ца(р) Владиме(р) бяше сынъ Святослава о(т) племени варяжского...” – проложне житіє князя Володимира.

Арк.253-255. Заголовок: “Повѣсть дивна і ужасна о смерти блаженнаго Константина митрополита Кїевского”. Початок: “Бывшу смятению во князехъ Изяславу Мстиславичу Мономахову і Георгию Долгорукому реченному сыну Владимира Мономаха о кїевское княженіе...” – житіє митрополита Костянтина.

На цьому, ймовірно, закінчувався протограф збірника МДУ, оскільки на арк.255 міститься віньетка і напис: “Конецъ і бгу слава”.

Далі йдуть статті на папері того ж сорту; але записані, можливо, пізніше.⁶⁹

Збірник колишнього Синодального зібрання, що надійшов з Кам'янського Успенського монастиря, зберігається у Російському історичному архіві в Санкт-Петербурзі (РДІА СПб, ф.834 Святійшого Синоду, оп.4, №583). Скоропис третьої чверті XVIII ст. Описувався О.О.Шахматовим та Л.І.Полянською⁷⁰. На арк.1–11, 1–4 запис: “От книг отца игумена Выдубецкого Иакова (...) по унествїи его в Успенскую Каменского монастыря церковь на поминование отдана сія книга писанная летопись преподобного Нестора Печерского братом его иеромонахом Германом, постриженцем монастыря Каменного 1774 года декабря 13-го”.

Арк.ІІ Заголовок: “Исторія Россійского народа лицъ и дѣлъ знаменитшихъ съ обстоятєвствы прочїихъ къ симъ прислушающихъ вещей. Написанная Пр̄п(д)нымъ оцемъ н̄шимъ Несторомъ Лѣтописцемъ Святопечерскимъ въ року „аог-хъ. А потомъ изъ имѣющейся въ Киевопустыннониколаевскомъ мн(с)тырѣ „аѿнд года немврїя 7 дня переписанной списана въ Киевософїйскомъ Кафедралномъ мн(с)тыри. Року „аѿs мїя септе(м)[врїя]”.

Арк. Ізв. – малюнок Нестора Літописця.

Арк. 1-2зв. Заголовок: “Со богомъ начинаемъ лѣтописецъ пр̄п(д)наго Оца н̄шего Нестора монаха мн(с)тыря Печерскаго, яке о нашомъ россійскомъ народѣ. Глава ā. О развѣяніи языкъ”. Початок: “По потофѣ тріє сынове Ноеви...” – текст Софїйського першого літопису, тотожний із текстами рукописів БРАН 24.4.35 та МДУ 1рд 38.

Арк.1-198. Заголовок: “Со Бгомъ починаемъ лѣтописецъ яке о нашомъ россійскомъ народѣ от коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселися, и чєсо ради русю наречєся. Собранъ отъ многихъ лѣтописцовъ русскихъ и полскихъ. О потофѣ. глава 1”. Початок: “Егда умножижисѣя человѣци на земли...” – текст ГЛ.

Арк.198-199. Заголовок: “С̄тыхъ новоявленныхъ Иоанна мл(д)ца со оцемъ его ворягомъ иже въ Кїевѣ пострадаша в лѣто ц̄пг”. Початок: “Бяше въ Кїевѣ нѣкто Феодоръ человѣкъ б̄жїй...” – проложне житіє Федора та Иоанна.

Арк.499 – без заголовка. Початок: “Сей великій Владимиръ бяше сынъ Усвятослава от племени варяжского...” – проложне житіє Володимира.

Арк.199зв.-201. Заголовок: “Повѣсть дивна и ужасна о смерти блаженнаго Константина митрополита Кїевского”. Початок: “Бывшу смятенїю во князехъ...” – житіє митрополита Костянтина.

Збірник колишнього Софїйського зібрання, що належить Центральній науковій бібліотеці ім.В.І.Вернадського НАН України (Соф.314/541). Скоропис XVIII ст. Описувався М.І.Петровим та О.М.Апанович⁷¹. На арк.1зв. – зображення Нестора літописця, копія 1764 р. мініатюри Л.Тарасевича до видання Печерського патерика 1702 р.

Арк.1. Заголовок. “Исторія Россійского народа лицъ и дѣлъ знаменитшихъ с обстоятєвствы прочїихъ к нымъ прислушающихъ вещей, написанная преп(д)бнымъ о(т)цемъ нашимъ Несторомъ Лѣтописцемъ с̄то

Печерскимъ в року „аѡг-мъ, а ѡнѣ, за благословеніемъ ясне в БѢу преосвященнѣйшаго кир Арсенія Могилянскаго православнаго архієпкпа митрополита Кієвскаго и Галицкаго и Малыя Россіи переписана року 1764 мѣа мая... дня”.⁶⁹

Арк.3-4зв. Заголовок. “Со богомъ начинаемъ лѣтописецъ прп(д)наго о(т)ца нѣшего Нестора монаха Пече(с)каго монастыра, яже о нашемъ Россійскомъ народѣ. Глава первая. О разсѣяннїи языкъ”. Початок: “По потопѣ трїе синове Ноеви раздѣлиша себѣ землю...” – виписки з Софійського першого літопису, тотожні з рукописами, що відклялися у БРАН 24.4.35, МДУ Ірд 38, РДІАСПб.

Арк.4зв.-189зв. Заголовок: “Со богомъ починаемъ лѣтописе(ц) еже о нашо(м) російскомъ народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселися и чесо ради русю наречеса, собранъ о(т) многи(х) лѣтописцовъ русскихъ и полскихъ. Глава ѡ. О потопѣ. Початок: “Егда умножишася...” – текст ГЛ.

Арк.185-186. Заголовок: “Стѣхъ новоявленныхъ Іоанна мл(д)нца съ о(т)цемъ его Варягомъ; иже в Кієвѣ пострадаша в лѣто цѣлѣ”. Початок: “Бяше в Кієвѣ нѣкто Феодо(р) человѣкъ бжїй христїянинъ...” – проложне житіє мучеників Федора та Іоанна.

Арк.186зв.-187зв. Без заголовка. Початок: “Сей великій царь Владимиръ бяше снѣу Святослава о(т) племене варяжского...” – проложне житіє князя Володимира.

Арк.187зв.-189зв. Заголовок: “Повѣсть дивна и ужасна о смерти блаженнаго Константина митрополита Кієвскаго”. Початок: “Бившу смятенію во князе(х) Изяславу Мстиславичу Мономахову і Георгию Долгорукому реченному...” – житіє митрополита Костянтина.

Рукопис колишнього Софійського зібрання, що належить ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України (Соф.315/687). Полуустав XVIII ст. Паперовий знак – валюта та літери “А” і “Г” (фабрика Гончарових) (№№3566, 3567-3570 за Лихачовим)⁷². На арк.1зв. гравюра 1840 р. з зображенням Києво–Печерської лаври, треба гадати, вклеєна пізніше замість втраченого зображення Нестора–Літописця.

⁶⁹ Історія створення ще одного списку стає відомою з листування Г.Полетики та Арсенія Могилянського. У листі від 22 січня 1762 р. Полетика просив митрополита прислати йому “малоросійський літопис”. Арсеній на це відповідав у листі від 10 квітня: “Малороссийскую летопись, какая в здешней катедральной библиотеке числится, давно приказал я в академии моей переписать и уже, как мне объявлено, доканчивается которую вскоре... прислать имею”. У листі від 2 липня 1763 р. Арсеній повідомляє Полетику, що копія з малоросійського літописця зроблена й передається адресатові (ДПБ, ОР, ф.36, спр.1, арк.73, 82, 85зв.)

Список Соф. 314/541 значиться у описі книг Арсенія Могилянського, укладеного після смерті митрополита під заголовком: “Історія Російського народа лицъ и дель знатнѣйшихъ рукописная” (РДІАСПб. - Ф.796, оп.51, спр.251, арк.23). (Висловлюю подяку О.М.Дзюбі, яка звернула мою увагу на ці матеріали.)

Арк.2. Заголовок. “История російскаго албо славенскаго народа, лицъ и дѣль знамени(т)шихъ со обстояество(мъ) прочіихъ знаковъ прилучающихся вещей. Написанна(я) прѣп(д)бнимъ оцѣмъ нѣшимъ Несторо(мъ) Лѣтописцемъ свѣтопечерскимъ в лѣто о(т) созданія мира „абг. А переписанъ в Кіевѣ в лто о(т) Адама „зани, а о(т) рождества Хр(ст)ова „атн за вѣдо(мо)мъ всече(с)тнаго оца Василія Борзаковско(го), свѣщенника церкви прѣпо(д)бнаго оца Феодосія Печерскаго, котор(я) стоитъ недалече мона(ст)ира мурованая в крѣпости Печерской. А вѣновь переписана Алексеемъ Германовичемъ заграничны(мъ), уроже(н)цемъ(ъ) полски(мъ) а будучи(мъ) дяко(мъ) в той же цркви Феодосія при свѣщеніку вишеписаному, лѣта о(т) Адама „зпс, а о(т) ро(ж)де(с)тва Хр(ст)ова „аѣби мѣя августа дня ѳ̄ . За архимандрита печерского Зосіма Балковіча, о(т) Адама 7286, а о(т) рождества 1778”.*

Арк.3-3зв. Заголовок. “Со бгомъ начинаемъ лѣтописецъ прѣп(д)наго оца нѣпго Нестора монаха монастіря Печерскаго, яже о нашо(м) народѣ. Глава о разсѣянній языковъ”. Початок: “По потоппѣ тріе сінове Ноеви раздѣлиша сібѣ Зе(м)лю...” – виписки з Софійського першого літопису, ідентичні з БРАН 24.4.35, МДУ 1рд38, РДІАСПб №583 та Соф.324/541. Без закінчення (через втрату аркуша між 3зв. та 4).

Заголовка та початку тексту власне ГЛ у цьому рукописі немає через дефектність списку. Текст ГЛ починається на арк.4: “ему яко безумному и иключими(х) вещей дѣятелю . . .”⁷². До кінця рукопису (арк.265зв.) – текст ГЛ без маргіналій на полях та з дуже характеристичними ремарками переписувача Олексія Германовича.

Соф.315/587 не є власне збірником, бо в ньому немає підбірки житій святих, якої треба було б чекати з огляду на те, що цей рукопис є дуже близьким до РДІАСПб №583 та Соф.314/541 (з останнім ця схожість така, що змушує припускати, принаймні, спільність протографа, пор. спільні помилкові читання: “чу(д)меря”, “весмор(д)ва”). Близькість цих трьох списків видається абсолютною тотожністю заголовків до тексту (пор. вище), яких немає у решті списків, та послідовною подібністю тексту ГЛ. Брак житій в такому разі дивує. Але у Соф.315/687 в кінці книги лишилися незаповненими арк.266-290зв., причому арк.266-269зв. вже взято в орнаментальну рамку, як і переписаний текст ГЛ (за обсягом це приблизно дорівнює тій підбірці житій, що є в РДІАСПб №583 та Соф.314/541), а арк.270-286зв. розграфлені під рамку. Крім того, як впливає з тексту статті 6482/983 року, у протографі даного списку житія таки містилися: “В тоє время нѣкоєго ѳеыдора Вар҃га хр(с)тианина со сино(мъ) егы

* Василій Борзаковський походив із шляхетського роду, відомого з першої пол. XVI ст. За родинними документами, прадід о.Василія Полікарп був письмово викликаний 1614 р. Єлисеєм Плетнецьким “для писарської служби” при Лаврі, і за втрату правобережних володінь одержав парохію церкви преп.Феодосія. Відгоді кілька поколінь Борзаковських були священниками при цій церкві. (ЦНБ НАН України, ІР, ДА № 619.)

Иыано(мъ) оубиша, іако же ы то(мъ) в житіі ихъ про(с)траннѣе пишетьс(а) в концѣ книги сеа ы всемъ” (арк. 70). Все це недвозначно промовляє за те, що Соф.315/687 лишився недописаним, хоча текст житій і намір дописати у його укладача, ймовірно, був. Таким чином, доходимо висновку, що й у протографі Соф.315/687 містилася та ж таки підбірка з трьох житій, що й збірниках РДІАСПб №583, МДУ Ірд 38 та Соф.314/541.

Таким чином з'ясовується, що чотири списки ГЛ містяться у складі збірників дуже сталого типу, в яких текст власне ГЛ супроводжено конвоєм з трійці житій руських святих. Характерною ознакою тексту ГЛ з таким конвоєм є його повний склад, без пропусків статей та інтерполяцій. Очевидно, що усі ці списки відбивають текст однієї редакції ГЛ. Для неї характерно ускладнення тексту вміщеною при початку збірників вибіркою із Софійського першого літопису. Звичайно, зроблено це пізніше укладання основного тексту ГЛ⁷⁴, але досить рано, принаймні у XVII ст. (хоча усі без винятку списи цієї редакції походять з XVIII ст.), доказом чого є той факт, що в руках у св.Димитрія Ростовського був список ГЛ, уже ускладнений такою вставкою (саме заголовок цієї вставки, який можна розглядати як заголовок усього рукопису, атрибутував його як “Печерський літопис”).

Ці спостереження можна розвинути. Димитрій Ростовський називає редакцію ГЛ, яка була в його розпорядженні, то “Печерським літописом”, то “Літописом Нестора” (зауважимо тут, що Д.І.Абрамович дуже тонко підмітив: “Дмитро Ростовський користувався не з того кодексу Густинського, що покладено в основу видання Арехографічної комісії”⁷⁵). Ретроспективний пошук згадок ГЛ під такими назвами веде досить далеко вглиб XVII ст. Дм.Ростовський скористався з ГЛ принаймні двічі. Вперше – укладаючи “Каталогъ митрополитовъ Кіевских с лѣтописаниемъ вократцѣ”, куди між іншим включив і житіє митрополита Костянтина у редакції ГЛ⁷⁶. ГЛ називається тут “Летопись Печерский”, “Лѣтопись Киевопечерский” та або ж – “Несторъ Печерский”⁷⁷. Принаймні початок роботи над “Каталогом” припадає на 1691 р.⁷⁸

1670 р. в Унівській друкарні було видано працю Ф.Софоновича “Выкладъ о церкви стои и о церковныхъ речахъ”⁷⁹, що, очевидно, було повторенням ранішого лаврського видання 1668 р.⁸⁰ До частини тиражу цього видання було додано житіє князя Володимира, “выбрано з лѣтописца руского преподобного Нестора Печерского”. Посилання на “літописецъ Нестора” (ще два випадки) супроводжують текст, що, як встановив В.М.Перетц, є буквральними запозиченнями з ГЛ. Проте, Ф.Софонович не користувався безпосередньо ГЛ: його житіє засноване на більш ранній редакції житія Володимира (“вторинній”), яка, в свою чергу, ґрунтувалася на ще більш ранній версії (“первинній”, представленій, наприклад, згадуваним рукописним збірником (мінеєю) XVII ст. (ЦНБ, ІР, Печ.№370/155)⁸¹. Цю редакцію житія Володимира В.М.Перетц датував першою половиною XVII ст., і вже в цій “первинній” редакції джерелом

місць, безсумнівно запозичених із ГЛ, вказано “Лѣтописца святыи Нестер”⁸².

Таким чином, вже у першій половині XVII ст. існувала редакція ГЛ, укладнена виписками з Софійського першого літопису.

Ми вже наводили міркування, що обґрунтовують одночасність укладання літописної та житійної частини ГЛ. Уже та обставина, що в житійній частині немає “зайвих” житій, тобто таких, на які не було б зроблено посилання в історичній частині ГЛ, здається, є достатньою підставою для такого припущення. А те, що, принаймні, одне з цих житій (Костянтина митрополита), а також текст чуда Бориса і Гліба є складеними самим автором ГЛ за тими літописними джерелами, які свідомо скорочені у літописній частині літопису, утверджує у такій думці. Отже, існування чотирьох списків ГЛ у складі збірників, що містять підбірку житійних текстів (або її рештки), дозволяє кваліфікувати редакцію, в них заховану, як першу редакцію ГЛ.

Інша, друга редакція ГЛ представлена Мгарським списком. Тотожним Мгарському, треба гадати, був список XVIII ст. Уварівського зібрання за №33(1400)⁸³. Подібно до Мгарського, у ньому немає статті (або точніше – групи статей) під загальним заголовком “О различных выродках или дивах”. У списку БРАН 24.4.35 ця стаття винесена на кінець книги, тобто відсутня на своєму місці у тексті ГЛ, що змушує віднести і цей список до другої редакції. Разом з тим, у списку БРАН 24.4.35 є виписки з Софійського першого літопису на початку, й таким чином, цей список, очевидно, був ближчим (попри очевидну недбалість копіїста) до протографу другої редакції (а, можливо, є першим ізводом цієї редакції), ніж Мгарський та Увар. №33, в яких цей текст опущено.

Те, що текст Софійського першого літопису скорочено саме у списках другої редакції, але у її протографі він був, доводиться, крім факту наявності його у БРАН 24.4.35 й тим, що цього тексту немає не лише у Мгарському та Увар. №33 (1400), а й Архівському списках. Однак у Архівському списку частина тексту з Софійського першого літопису (а саме друга його стаття “откуда и когда пришел zde наш словенский народ”) є інтерпольованою в середину тексту ГЛ (між статтями “О крижаках” та “О Кьи князи Киевском”), що, можливо, свідчить про спробу редактора спільного для Архівського та Мгарського списків протографу вставити його в якусь правильну хронологічну перспективу (з тих самих причин, очевидно, була опущена перша частина цього тексту “О потопе”, оскільки на такому місці він втрачав би сенс – про потоп та Ноевих синів вже було розказано попереду). Як відзначалося вище, у відповідному місці Мгарського списку маємо два незаповнених аркуші, де, вочевидь, мав читатись тотожний із Архівським списком текст, з невідомих причин не переписаний редактором Мгарського списку.

Таким чином, Мгарськ, Увар №33, Архівськ, та БРАН 24.4.35 списків є окремою групою списків ГЛ, яку назвемо другою редакцією⁸⁴.

Лише один із списків цієї (другої) редакції сьогодні є збірником, а саме – Мгарський. Знаменно, що і його другою складовою частиною є саме підбірка житій руських святих, до того ж лише тих, на які є посилання у літописній частині ГЛ (життя княгині Ольги, мучеників варягів Федора та Іоанна. Сказання про Бориса і Гліба). Важко сказати, як співвідносяться збірки другої та першої редакцій. В усякому разі, очевидно, що у Мгарському списку житія не є механічно переписаними текстами, які мали б заповнити вільне місце на кінці книжки, а були підпорядковані якійсь певній ідеї, про яку, можливо, дізнаємося з заголовку житія Федора та Іоанна: “Житія святих иже *кромъ Печерскаго монастыря* в Россіи просіяша...” (ДПБ, Ф. XVII 14/1, арк.311). Таким чином, ймовірно, що житія Мгарського списку є також реплікою тієї підбірки, що містилася у архетипі ГЛ (додатковим аргументом може бути наявність у Мгарськ. житія Федора та Іоанна у тій самій проложній редакції, що й у списках першої редакції).

Нарешті третя, найпізніша редакція ГЛ представлена одним списком – власне Густинським. Вона, швидше за все, є залежною від другої редакції, оскільки у тексті Густинського списку також бракує статті “О различных выродках или дивах”⁸⁵. Немає також і вибірки з Софійського першого літопису (як на початку тексту, так і в середині його). Взагалі, Густинський список видає таку подібність до Мгарського (пор. спільні пропуски тексту), що останній, ймовірно, і був його протографом. Густинський список міститься у складі збірника, але збірник цей дуже відрізняється від решти Густинських збірників, перш за все тому, що не зберіг житій, і є, так би мовити, деградованим Густинським збірником.

Підведемо деякі попередні підсумки нашого дослідження. В результаті спостережень над складом збірників, що містять ГЛ, з’ясувалося, що існує три редакції цього літопису, які містяться у збірниках різного складу. Житія відпочатково належать до ГЛ, бо вміщені як у збірниках з першою, так і у збірниках з другою редакцією. Крім того, в розпорядженні св.Димитрія Ростовського був “Печерський літописець”, тобто ГЛ уже з підбіркою житій, звідки Д.Ростовський запозичив житіє митрополита Костянтина. До того ж, у XVII – на початку XVIII ст. житія вважалися інтегральною (невід’ємною) частиною цього Печерського літопису.

Чи не можна перевірити зроблені нами на підставі складу збірників висновки щодо редакції ГЛ якимсь іншим, незалежним чином?

Розшукуючи датуючі ознаки тексту ГЛ, які б могли свідчити про час його написання, А.Єршов між іншим вказав на статтю “О начале козаков”, у якій йдеться про виборний принцип гетьманства, скасований після 1638 р.⁸⁶. Але ця стаття є в усіх без винятку списках ГЛ і може свідчити лише про *terminus auctem* архетипу ГЛ (І то зовсім в інший спосіб, ніж гадав А.Єршов, оскільки фраза про виборність козацького старшого є запозиченням із “Хроніки Сарматії Європейської” А.Гваньїні у виданні 1611 року). Іншою датуючою ознакою з часів В.С.Іконникова було визнано

каталоги московських патріархів у статті “*О Унѣи, како почаса в Рѣской земли*”. Так, у Густинському списку останнім серед патріархів названо Іосафа (1667-1672), у Мгарському – його попередника Никона (1652-1658). На цій підставі В.С.Іконников, слідом за видавцями ГЛ, вважав Мгарський список давнішим за Густинський⁸⁷. Показово, що у рукопису БРАН 24.4.35, віднесеному нами до однієї з Мгарським редакції, останнім серед патріархів вказаний “*ѿ ннѣ Нико(н)*” (арк.179зв.)

У Густинському та Мгарському списках у каталозі патріархів є лакуна: пропущено двох попередників Никона – Іосафа (1634-1641) та Іосифа (1642-1652). Звернувши увагу на цю обставину, А.Єршов, до речі, не знайомий з рештою списків ГЛ, дійшов висновку, що у протографі ГЛ перелік патріархів завершувався Філаретом⁸⁸, за якого, отже, й було укладено ГЛ.

В усіх списках, віднесених нами до першої редакції, саме так і знаходимо: “*дѣ Филаретъ изволеніемъ и благословеніе(м) прочи(х) патріархъ посвяти...*” Причому у цих списках, на відміну від Мгарського, БРАН та Густинського, немає вказівки на те, що він є батьком царя. Разом з тим, не можна не помітити, що сам цей перелік (навіть в першій редакції) є інтерполяцією до початкового тексту і розриває фразу (вочевидь граматично і змістовно неузгоджуючись з нею) про висвячення константинопольським патріархом Єремією першого московського патріарха: “*И сія отчасти исправивши, поеха и до Москви, такожде посѣщати овецъ своихъ, идеже, яко бодрый пастырь елико бысть на ползу строяше и справляше; тогда и патріарху первого в Москвѣ Іова [по немъ 2 патріархъ на Москвѣ Игнатый, 3 Гермогенъ, 4 Филаретъ, отецъ царя Михаила, 5 нынѣ Никонъ] изволеніемъ и благословеніемъ прочіихъ трехъ патріархъ посвяти*”. Останнє спостереження дозволяє уточнити висновок А.Єршова. Строго кажучи, навіть коли початкова інтерполяція завершувалася не Никоном, а Філаретом, її присутність вказує не на час написання самого архетипу ГЛ, а про час укладення першої редакції – до 1634 р. (що, правда, не виключає того, що й сам архетип ГЛ було створено в часи патріаршества Філарета Романовича). Варто в цьому контексті згадати, що першим точно датованим випадком використання тексту ГЛ (і то під ім'ям Нестора, значить, того вигляду, що нині представлений першою редакцією) є Патерикон Сильвестра Косова 1635 р.⁸⁹ Отже 1634-1635 рр. є дуже близькими до *terminus ante quem* першої редакції ГЛ.

Отже, традиційне датування за каталогами патріархів повністю підтверджує наші висновки.

Зроблений нами висновок про те, що життя руських святих є відпочатковою частиною ГЛ, здається, дозволяє точніше уявити архетип ГЛ (свідомо вживаємо цей надто популярний у текстології літописання термін). ГЛ писався в розрахунок на збірник певного складу. Власне, важко назвати це збірником у традиційному значенні слова. ГЛ являє собою своєрідний полемічний твір антиуніатського спрямування, що складався

з двох частин: історичної (літописної) та агіографічної (цікаво, що таке розподілення на дві частини засвідчив і сам автор ГЛ, відсилаючи до датованої частини свого твору, як до “літописця”⁹⁰, і один з перших його читачів, Сильвестр Косов, при цитуванні літописної частини ГЛ посилаючись на “Nestor ś.Latopisca slowiański, 1 parte Chronicorum”, “S.Nestor, 1 part: chronic.”⁹¹). Між ними існує виразний зв’язок, як у загальній ідейній спрямованості, так і в безпосередньо текстуальному відношенні (взаємні відсилки за докладнішими відомостями). Обидві частини стверджують самодостатність православ’я, його історичну та сакральну традицію.

Склад житій у повному обсязі не зберігся й реконструювати другу частину Густинського збірника сьогодні важко, якщо взагалі можливо. Найбільш сталою є група з трьох житій (мучеників–варягів, Володимира та митрополита Костянтина), яка, можливо, є лише уламком повного компендія. Можна припускати, що у первісному задумі автора Густинського збірника було укладення підбірки усіх житій, посилення на які є в літописній частині. У всякому разі помітно спробу розмістити житія за хронологічним принципом, так, щоб це відповідало історичній послідовності їх “просіяння” (й, отже, композиції літописної частини).

Як зазначалося, деякі з житій конвою ГЛ потрапили згодом до Патерика Йосифа Тризни і ще пізніше – до Четьїх Міней св.Димитрія. Є підстави припускати, що у примірниках ГЛ, які мали Й.Тризна та Д.Ростовський, мітилася значно ширша підбірка житій, ніж у нині наявних списках. На жаль, Патерик Тризни не зазначає джерел запозичень, на відміну від св.Димитрія. Так, з “Літописця Печерського”, тобто ГЛ, Д.Ростовський запозичив житіє княгині Ольги, яке Д.І.Абрамович вважав найближчим до редакції Степенної книги⁹², але ж житіє Ольги у тій самій редакції є і в Мгарському списку. “Отъ лѣтописца Печерского” ж запозичено під 5 червня “Убієніє Ігоря Ольговича, князя Чернігівського” та під 20 вересня “Страданіє Михайла Чернігівського”⁹³ (обидва присутні й у Патерику Тризни).⁹⁴ Й хоча у випадку св.Димитрія посилення на “Печерський літописець”, без сумніву, свідчить про використання ГЛ, у літописній частині якого, між іншим, є відсилки до названих житій, Д.І.Абрамовичу не завжди вдавалося простежити текстуальну залежність від видрукованого тексту ГЛ, яким він користувався у своєму дослідженні, що часто заганяло його в глухий кут⁹⁵. Це дозволяє твердити, що, як і у випадку з житієм митрополита Костянтина, Д.Ростовський вважав підбірку житій складовою частиною власне літопису⁹⁶ й запозичував саме з неї, а не тільки комбінував текст на підставі датованої частини ГЛ, як гадав Д.І.Абрамович.

Полемічна тенденція ГЛ, як відзначалося, ніколи не була секретом для дослідників. Але ця тенденція не сприймалася як вияв первісної концепції Густинського збірника. У його літописній частині також є композиційна тенденція, певні сакральні моменти історії, які формують

текст і відповідно – буття “руського народу”. Крайніми точками цього буття є, з одного боку, Потоп, а з другого – Унія. Цей фінальний епізод ГЛ є дуже промовистим: далі у своєму викладі автор ГЛ не пішов, хоч сам текст був складений значно пізніше 1596 р. і, очевидно, не через брак джерел. Ця дата мала, треба гадати, для нього певне символічне значення. Власне, саме задля цієї дати, для її подолання, було здійснено увесь задум.

Парадигма Густинського збірника, отже, цілком точно вкладається у той спосіб мислення, який продемонструвала уся полемічна література⁹⁷. У ній також яскраво помітні два майже незалежних варіанти обґрунтування власної правоти: теологічна полеміка та історична прецедентність, щоправда, об’єднані в межах одного тексту. Не будучи людиною високої освіченості, а, можливо, просто відчуваючи брак літературної вправності, автор ГЛ знайшов, проте, не менш дотепний вихід, замінивши догматичний спір, який вимагав би власних текстів, текстами готовими й чужими, але такими, що виконували аналогічну функцію. Він, таким чином, не вийшов за межі вже знайомих і давно освоєних жанрів, але ця консервативність призвела до цілком оригінального і, можливо, унікального результату.

¹ Наприклад, Д.І.Мишко у статті, опублікованій 1971 р., коли відомо було принаймні, дев’ять списків Густинського літопису, писав, що “до нас дійшли лише три його копії” (див.: *Мишко Д.І.* Густинський літопис, як історичне джерело // УІЖ. – 1971. – №4. – С.69).

² Зберігається у фонді Общества истории и древностей российских РДБ, ВР. – Ф.205, спр.118.

³ ДПБ, ВР. Ф. XVII 14/1.

⁴ РДАДА. – Ф.181, спр.12.

⁵ *Шахматов А.А.* Летописец Успенского Каменского девичьего монастыря Новозыбковского уезда Черниговской епархии // Летопись занятий Археографической комиссии за 1909 г. – СПб., 1910. – Вып.22. – С.2.

⁶ ПСРЛ. – Т.2. – С.231.

⁷ РДАДА. – Ф.181, спр.12. – Арк.1-44зв. Брак цих статей у виданні ГЛ призвів до непорозуміння у літературі. Так, П.Клепатський вважав, що ця частина ГЛ є “варіацією Хлебніковського документу”, через це й неопублікованою (див.: *Клепатський П.* Огляд джерел до історії України. – Вип.1. – Кам’янець на Поділлі, 1921. – С.112), у той час, як літопис типу Хлебніковського використано як раз у латованій (і опублікованій) частині; Д.І.Мишко твердив, що “автор (ГЛ. – О.Т.) опустив увесь текст про давні часи і розпочав твір з легенди про київського князя Кия” (див.: *Мишко Д.І.* Зазн. праця. – С.71), сплутавши таким чином ролі автора XVII та видавців XIX ст.

⁸ Заради справедливості треба відзначити, що В.І.Іконников звертав увагу на склад Густинського та Мгарського збірників (див.: *Іконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.2, кн.2. – К., 1908. – С.1520, прим.5, 1521, прим.1), однак це не дозволило йому дійти ширших висновків щодо тексту ГЛ.

⁹ *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983.

¹⁰ Так, наприклад, О.М.Апанович вказує, що їй “відомо дві копії XIX ст. списку Заграничного (гобто рукопису Софійського зібрання інституту рукопису ЦНБ ім В.І.Вернадського НАН України. Соф.315/687. – О.Т.). Першу, як гадають, було зроблено для власника великої рукописної колекції - українського поміщика І.Я.Лукашевича, друга раніше належала Лубенсько-Мгарському монастирю” (*Апанович Е.М.* Указ.соч.- С.77). Тут

одразу декілька помилок. Рукописи, які О.М.Апанович називає копіями Соф.315/687, тобто БАН, 24.4.35 та БАН 16.12.5 – насправді обидва належали зібранню І.І.Срезневського, до того ж жодний з них не є копією Соф.315/687. БАН, 24.4.35 є списком початку XVII ст., БАН 16.12.5 є копією XIX ст. (1812 р.) Мгарського списку ГЛ. Обидва рукописи описувалися двічі (останній опис див.: Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР. – Т.3, вып.1: Хронографы, летописи, степенные, родословные, разрядные книги. – 2 изд. доп. – М.; Л., 1959. – С.307-310. Опис БАН 16.12.5, крім того, див.: Шилов А.А. Описание рукописей, содержащих летописные тексты (материалы для Полного собрания русских летописей), вып.1 // ЛЗАК за 1909 г. – СПб., 1910. – Вып.22. – С.34). Копія ж, зроблена для І.Я.Лукашевича, зберігається у зібранні Лукашевича і Маркевича у Російській Державній бібліотеці у Москві (РДБ, ф.152, № 31). Її описав Я.М.Шапов (Труды Рукописного отдела Государственной библиотеки им.В.И.Ленина. – М., 1962. – № 19), щоправда, не розпізнавши в рукописі список ГЛ. Збірник, що належав Мгарському монастирю, насправді походить з XVII ст. і зберігається у Державній публічній бібліотеці ім.М.Є.Салтиков-Шедріна у Санкт-Петербурзі (ДПБ, ВР, Ф XVII-14/1). Це той самий список, що був використаний під час публікації ГЛ у 2 томі ПСРЛ.

¹¹ Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К.: Львів, 1907. – Т.4. – С.350-351, прим.

¹² Иконников В.С. Опыт русской историографии. – С.1521.

¹³ Див., наприклад; Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.35-36; Багалій Д.І. Нарис української історіографії. Т.І: Літописи. – Вип.1. – К., 1923. – С.115-117.

¹⁴ Дорошенко Д.О. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С.19.

¹⁵ Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. – М., 1962. – Вып.1: С древнейших времен до конца XVIII в. – С.353-354.

¹⁶ Иконников В.С. Опыт русской историографии. – С.1521.

¹⁷ Там же. – С.1524.

¹⁸ Див., напр.: Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVIII века. – Дніпропетровськ, 1978. – С.15; Апанович Е.М. Указ. соч. – С.67.

¹⁹ Єршов А. Коли й хто написав Густинський літопис? // ЗНТШ. – Т.100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч.2: Праці історичні. – Львів, 1930. – С.205-211.

²⁰ Мыцык Ю.А. Указ.соч. – С.15.

²¹ Це життє є дуже цікавим текстом. Воно присутнє в усіх списках усіх редакцій ГЛ і, можливо, написане самим автором ГЛ. Початок: “Достоитъ намъ [здѣ нѣчто] рещи о добродѣтелехъ сего благочестиваго князя. Во первыхъ сей благочестивый князь на молитвахъ и слезахъ часто упражняшеся...”. Кінець: “Преставися марга ꙗ и положен бысть в монастырю огчемъ в церкви святаго Феодора, якоже о томъ пространнѣе в житии преподобнаго Поликарпа игумена печерскаго”. На полях Архівського списку ГЛ проти цього життє є така маргіналія, яка чи не вказує особу автора літопису?: “Азь, многогрѣшный, писавий, рассмотрыв житіе сего, красно написалъ его, да всяк чтуший сподобится такъ сего” (РДАДА. – Ф.181, спр.12. – Арк.193).

²² ПСРЛ. – Т.2. – С.262. Посилання на “Житіє” Бориса і Гліба трапляється у ГЛ й під 6578 (1170) р. (Там же. – С.272), 6623 (1115) р. (Там же. – С.291), на “Чудо” під 6685 (1177) р. (Там же. – С.317).

²³ Иконников В.С. Указ.соч. – С.1522.

²⁴ ПСРЛ. – Т.2. – СПб., 1908. – С.115-129.

²⁵ ПСРЛ. – Т.2. – С.250.

²⁶ Там же. – С.265.

²⁷ Там же. – С.293.

²⁸ Там же. – С.299, 304, 306.

²⁹ Там же. – С.298.

³⁰ Там же. – С.300.

³¹ Там же. – С.303.

³² Там же. – С.305.

³³ Там же. – С.318, 309.

³⁴ *Иконников В.С.* Указ.соч. – С.1522.

³⁵ Останній за часом огляд діяльності митрополита Костянтина див.: *Hannick C.* Kirchenrechtliche Aspekte des verhältnisses zwischen Metropolitene und Fürsten in der Kiever Rus // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1988-1989. – Vol.12-13. – P. 732-733, 739-741. Див. також: *Толочко О.П.* Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості) // *Mediaevalia ucrainica.* Ментальність та історія ідей. – Т.2. – К., 1993. – С.30-48

³⁶ ПСРЛ. – Т.1. – С.349.

³⁷ ПСРЛ. – Т.25. – С.66-67.

³⁸ ПСРЛ. – Т.7. – С.70-71.

³⁹ *Иконников В.С.* Указ.соч. – С.1521.

⁴⁰ ПСРЛ. – Т.2. – С.306.

⁴¹ Власне, що такого висновку свого часу дійшли й ми, див.: *Толочко О.П.* Смерть митрополита Костянтина, його невідоме життя та перші чернігівські святі // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С.42-45.

⁴² Книга житий святихъ въ славу стѣя животоворящая троици бѣга хвалимаго въ стѣхъ своихъ на три мѣцы четвертый. Июнь, июль, август. – К., 1705. – С.яґ.

⁴³ Про походження ГЛ див.: *Толочко О.П.* Де було написано Густинський літописець? // Історичний збірник. Історія, історіософія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе).- К., 1996. – С.4-20.

⁴⁴ Див. нижче в описі збірників. Додамо, що, як встановив Д.І.Абрамович, ГЛ, використаний Дмитрієм Ростовським, фігурує у “Книгах житій святих” і як “Літописець Нестора” (див.: *Абрамович Д.* Літописні джерела Четвѣх-Міней Дмитра Ростовського // Науковий збірник за рік 1929 / Записки історичної секції ВУАН. – Т.32. – К., 1929. – С.32-61).

⁴⁵ ЦНБ АН України, ВР Соф.314/541, арк.187зв.-189зв.

⁴⁶ ЦДДА у Санкт-Петербурзі. – Ф.181, оп.1, спр.12. – Арк.199зв.-201.

⁴⁷ Наукова бібліотека МДУ, ВР, Ірд 38, арк.253-255.

⁴⁸ З'ясовуючи літописні джерела Четвѣх Міней Дм.Ростовського, Д.І.Абрамович опирався на виданий у 2 томі ПСРЛ текст ГЛ, що, звичайно, приховало від нього справжнє джерело: “Як видно з примітки до заголовку, й це оповідання складене на підставі літописного джерела – Печерської літописи, хоч в Іпатіївському та Густинському кодексах його зовсім не знаходимо (виділено нами. – О.Т.), а у Лаврентіївському інша редакція”. Відтак, Д.І.Абрамович порівнював текст життя Костянтина із Степенною книгою, відзначивши разом з тим, що їх близькість “може свідчити не про залежність одного тексту від другого, а про спільність джерела (*Абрамович Д.* Зазн. праця. – С.55), з чим не можна не погодитися.

⁴⁹ *Милютенко Н.И.* Рассказ о прозрении Ростиславичей на Смядыни (к истории Смоленской литературы XII в.) // ТОДРЛ. – Т.48. – Л., 1993. – С.121-122.

⁵⁰ Там само. – С.121.

⁵¹ Автор так бачить історію цієї повісті: написано її у Борисо-Глібському монастирі на Смядині у 1176-1191 рр., у XVI ст. текст потрапляє до Росії, звідки його було вивезено до Києва в часи митрополитства Ісаї Кописького. (Там само. – С.127-128). Така надто складна побудова, очевидно, пояснюється просто: поставивши підзаголовою статті “Из истории Смоленской литературы”, автор тим самим наперед визначила смоленське походження повісті.

⁵² ДПБ, Ф.XVII, 14/1. – Арк.326-326 зв.

⁵³ ПСРЛ. – Т.7. – С.95.

⁵⁴ ПСРЛ. – Т.15. – Стп.263-264.

⁵⁵ *Насонов А.Н.* О тверском летописном материале в рукописях XVII в. // Археографический ежегодник за 1957 г. – М., 1958. – С.25-40.

⁵⁶ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.141.

⁵⁷ ПСРЛ. – Т.2. – СПб., 1843. – С.317.

⁵⁸ Книга житій святих въ славу Святыя живородиціи Троици... на три месяцы третій. Мартъ, априль, майъ. – Київ, тип. Лаври, 1700. – Арк.ѵѵз-ѵѵз зв. При тому, можна твердити, що й у цьому випадку св.Димитрій запозичив текст саме із збірника з ГЛ і не користувався Патериком Тризни, оскільки в останньому порядок і склад чудес інший, ніж в Мгарському збірнику, Мінеї Печ.№370/155 та Четъїх Мінеї Димитрія. У Патерику Тризни чудо на Смядині читається після перенесення мощів і є останнім серед чудес.

⁵⁹ 8. Опис. див.: Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР. – Т.3, вып.1. – С.307-309.

⁶⁰ Загальнопоширена думка, що це є виписки з Повісті временних літ, є хибною. На їх справжнє джерело вперше вірно вказав О.О.Шахматов, див.: *Шахматов А.А.* Летописец Каменского Успенского девичьего монастыря. – С.1.

⁶¹ Короткий опис здійснено під час видання ГЛ, див.: ПСРЛ. – Т.2. – С.231.

⁶² Описи див.: ПСРЛ. – Т.2. – С.231; *Иконников В.И.* Опыт. – С.1220, прим.5; *Апанович Е.М.* Указ. соч. – С.75-77.

⁶³ Відома також копія Густинського списку, що вміщена у рукописному збірнику XVIII ст. ЦНБ АН України (Соф.309/540). Опис див.: *Апанович Е.М.* Указ. соч.. – С.71-74. У нашому огляді до уваги не береться.

⁶⁴ *Каманін І., Вітвицька Р.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII ст. (1566-1651). – К., 1923 (Збірник історико-філологічного відділу УАН, № 11). Крім цієї філіграні, яку Н.І.Мілютенко не зміг визначити, вона наводить ще дві – риба, подібно до № 1179 (1662-1664) та № 1176 (1640 р.) за Каманінін та Вітвицькою (див.: *Мілютенко М.И.* Указ. соч. – С.122).

⁶⁵ ПСРЛ. – Т.2. – С.231-232. Мгарський список відкрив під час подорожі по Україні й уперше описав у листі до А.Н.Оленіна від 18 серпня 1810 р. Р.І.Єрмолаєв: "... Мы с своей стороны сделали некоторое открытие, а именно в Лубенском Мгарском монастыре нашли мы летопись, писанную в лист на бумаге. Летосчисление от Рождества Христова, выставленное арабскими цифрами подле летосчисления от сотворения мира, и российский герб, вытисненный на переплете, с надписью: Петр Алексеевич всея великия и Малыя России самодержец, ясно показывают время, когда писана сия летопись. Наречие ее малороссийское, смешенное с древним; содержит она в себе деяния от начала России до 1597-го. Происшествия, до Киева и Волыни касающиеся, описаны в ней подробнее, нежели в других известных летописях. Весьма многое внесено из польских историков, как-то: из Длугоша, Бельского, Кромера, Стрийковского и Гвагинна; многое также почерпнуто из Барониевой священной истории. Я думаю, что это есть тот самый список, который Карамзин называет Волынским. Эта любопытная летопись теперь у нас, и мы намерены в Киеве дать ее переписать" (РДБ, Муз. зібрання, архів О.Н.Оленіна, № 3623-2; цит. за: *Прійма Ф.Я.* "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX в. – Л., 1980. – С.76). Копія, про яку згадує О.І.Єрмолаєв, є рукописом, що зберігається у Бібліотеці Російської Академії наук (див. пос. 10 та 67). В атрибуції ж Мгарського списку першо-відкривач помилився: "Волинським літописом", про який писав М.М.Карамзін, насправді був так званий Хлебниківський список Іпатіївського літопису (див. про це: *Прійма Ф.Я.* Указ. соч. – С.60).

⁶⁶ *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки XI-XVIII вв. про князів Бориса і Гліба (Розвідка й тексти). – К., 1928. – С.177-178 (№15).

⁶⁷ Відома копія Мгарського списку початку XIX ст. Вона містить лише текст ГЛ без додаткових статей. Зберігається у відділі рукописів Бібліотеки РАН (16.12.5) (опис див.: Описание рукописей в Библиотексе АН СССР. – Т.3, вып.1. – С.309-310).

⁶⁸ Точного відповідника знайти не пощастило, але цей знак близький до № 1069 (1733 р.) за Клепиковим (див.: *Клепиков С.А.* Филиграні на бумаге русского производства XVIII – нач. XIX вв. - М., 1978). Зрідка (на арк.292-295) трапляється паперовий знак W та корона над ним і літери "I", "F", "K".

⁶⁹ Арк.256 – рецепт проти скажених собак.

Арк.256зв. – “Таблица оставленная славнымъ европейскимъ астрономомъ (...)”

З арк.257 починаючи, вклеено 11 арк. іншого паперу, заповненого іншим почерком. Арк.257 без початку: “Во дни преєдінаго Авраама всемъ иже в по(д)нѣ(с)ной народомъ и языкомъ...”

Арк.268-293зв. написаний тим самим почерком, що й текст ГЛ: Краткое земнаго круга описание. “Напечатано повелениемъ царского величества в типографии московской глѣта глѣдня 1710 в месяцѣ мартѣ”.

Арк.294-297 – “Описание разстояния столннихъ градоевъ многихъ государствъ і земель”.

Арк.297зв. – не заповнений.

Арк.298-299 – вірш.

Арк.299зв. – рецепт проти лихоманки (записаний тим самим почерком, що й рецепт на арк.256).

Арк.300-325зв. – “Практика домостроительная или Прорицание”.

⁷⁰ Див.: *Шахматов А.А.* Летописец Каменского Успенского девичьего монастыря. – С.1-2; *Полянская Л.И.* Памятники древнерусской письменности в собрании Центрального государственного исторического архива в Ленинграде // ТОДРЛ. – Т.13. – М.; Л., 1957. – С.570 (як “Летопись Нестора, список 1766 г.”). Список згадано Ю.К.Бегуновим, як “летописец южно-русский до 1597 г. с Повестью временных лет и двумя повестями – “Мучения младенца Иоанна с отцом варягом” и “Повесть дивная и ужасная о смерти Константина митрополита киевского” (*Бегунов Ю.К.* Древнерусские рукописи фонда Синода в Центральном государственном историческом архиве СССР в Ленинграде // ТОДРЛ. – Т.30. – Л., 1976. – С.335).

⁷¹ *Петров В.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып.3. – С.105; *Апанович Е.Н.* Указ. соч. – С.74-75.

⁷² *Лихачев Н.П.* Бумага и бумажные мельницы в Московском государстве: Истор.-археограф. отчет. – СПб., 1891. – Табл.84, № 585, 582² (1757-1770 pp.); *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – Ч.2: Альбом снимков. – СПб., 1899. – №№ 2566-2570 (1762-1767 pp.).

⁷³ Відома копія ХІХ ст. цього списку (у зібранні Лукашевича і Маркевича – РДБ, ф.152, № 31), зроблена тоді, коли у Соф. 315/687 вже вистачало аркушів між 3зв. та 4.

⁷⁴ Заголовок до цієї частини видає спробу редактора, що вніс текст Софійського першого літопису, уподібнити його (заголовок) до заголовку власне ГЛ, по: “Со богом начинаем летописец... яже о нашем российском народе”; “Со богом починаем летописец еже о нашем российском народе”.

⁷⁵ *Абрамович Д.* Зази. праця. – С.33, прим.2.

⁷⁶ Див., напр.: ЦНБ АН України, ВР, ф.8, № 43м/46. – Арк.112-113.

⁷⁷ Там само. – Арк.109, 111, 111зв., 113зв., 114, 114зв., 115зв., 116, 116зв., 117зв., 118.

⁷⁸ *Шляпкин И.А.* Св.Димитрий Ростовский и его время (1651-1709 гг.). – СПб., 1891. – С.243, прим.1

⁷⁹ Фототипне вид.: Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – Додатки. – С.273-284. Критичне вид. див.: *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков. – М.; Л., 1962. – С.90-108.

⁸⁰ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжного мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн.2. – С.83; *Мицик Ю.А.* Передмова // Софонович Феодосій. Хроніка... – С.14. Видання цієї редакції див.: *Павленко Г.І.* Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К., 1984. – С.160-179.

⁸¹ *Перетц В.Н.* Указ соч. – С.33-45; текст – с.78-90.

⁸² Там же. – С.91. Докладніше див.: *Толочко О.П.* Де написано Густинський літопис? // Історичний збірник. Історія, Історіософія, Джерелознавство (Статті, розвідки, есе). – К., 1996. – С.4-20; *Толочко О.П.* “Нестор-літописець”: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – №4-5. – С. 11-35.

⁸³ На жаль, через незадовільний стан Державного історичного музею у Москві, де зберігається цей список, нам не вдалося познайомитися з ним *de visu*. Спираємося, відтак, на зауваження щодо нього, зроблені О.О.Шахматовим (*Шахматов А.А. Летописец Успенского Каменского девичьего монастыря.* – С.1-2). Опис див.: *Леонид, архим.* Систематическое описание славяно-русских рукописей собрания графа А.С.Уварова. – М., 1894. – Ч.3. – С.86. Увар. № 33(1400) не містить житій.

⁸⁴ Є підстави гадати, що Архів. та Мгар. мають спільний протограф.

⁸⁵ Цієї статті немає також і в копії Густинського списку (Соф.309/540). Здається, що протографом Густ. списку є власне Мгар.

⁸⁶ *Єршов А.* Зазн. праця. – С.207.

⁸⁷ *Иконников В.И.* Указ. соч. – С.1522.

⁸⁸ *Єршов А.* Зазн. праця. – С.207.

⁸⁹ Докладніше див: *Толочко О.П.* Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції // *Київська старовина.* – 1996. – №4-5.

⁹⁰ Пор: “тако же ω то(м) въ лѣтописци, рокъ 1264”. (ДПБ, F.XVII/14, арк.25 зв.)

⁹¹ *Paterikon, abo zywoty ss.oycow pieczarskich...W Kiiowe, 1635//Seventeenth Century Writings on the Kievan Caves Monastery* [Harvard Libriry of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol.IV].– Cambridge, Mass., 1987.– P.14, 15. Тотожні глоси читаються у “Синописі” Інокентія Гізеля, але тут вони є просто повтором відповідних місць з “Патерика Печерського” 1661 року, у свою чергу заснованих на Патерикої С.Косова.

⁹² *Абрамович Д.* Зазн. праця. – С.47.

⁹³ Найявність життя Михайла Чернігівського у ГЛ зафіксував й І.Гізель, який при згадці його вбивства в Орді подав таку глосу: “о(т) Ру(с) лѣтопи(с) (Синописис. – К., 1680. – С.рбд.)

⁹⁴ ДБР, ф.304, №714. (Повѣсть о убиеніи блженнаго і великаго кнѣзя Ігоря Олговича, сѣна Стослава Ярославича, сѣна Владимера Великаго, брата Стославля, кнѣзя черниго(в)скаго, яко быти ему пятому о(т) великаго Владимера», арк.291зв.), “Мучение достохва(л)ного и великаго кнѣзя Михайла Черниго(в)скаго, сѣна Всеволожа Че(р)мна(г), внука О(л)гова Стославича, сѣна Всевожа О(л)говича, сѣна Стослава Ярославича, сѣна Владимера Великаго, яко бы(ст) се(и) деяты(и) о(т) велико(г) Владимера, с ни(м) же вкупѣ убиень бысть Феодоръ воевода его о(т) злочестиваго црѣя тата(р)скаго Батыя в лѣто 6753”, арк.347).

⁹⁵ Так, вказуючи на брак у ГЛ життя Михайла Чернігівського, Д.І.Абрамович писав: “Що ж до вказівки редактора Міней на Печерську Літопись, то це якесь загадкове непорозуміння” (*Абрамович Д.* Зазн. праця. – С.81).

⁹⁶ Д.Ростовський зробив список з цього літопису, який значиться як “Лѣтописец, с Печерского списанный” в описі бібліотеки св.Димирія, вчиненому невдовзі після смерті святителя (див.: *Шляпкин И.А.* Указ. соч. – Приложения, с.57). Чи не є це невідомим досі списком ГЛ, і, враховуючи стосунки Димитрія до Печерського монастиря, можливо, найбільш близьким до архетипу ГЛ?

⁹⁷ “Нашу полемічну літературу можна поділити на дві доби: переломовим фактом було впровадження до неї історизму. Особою, яка це перевела, був Захарій Копистенський” (*Прицак О.* Іпатський літопис та його роль у реставрації української історичної пам’яті // *Прицак О.* Чому кафедри українознавства в Гарварді? – Кембрідж; Масс; Нью Йорк, 1973. – С.49). Насправді, треба гадати, історизм був притаманний і попередникам Копистенського, зокрема “адресатові” Палінодії – Левові Крєвзі. Однак масштаб залучення З.Копистенським історичного матеріалу, справді незрівняний. Знаменно, що складений майже одночасно з Палінодією, Густинський збірник, чимало користався з неї й був під великим впливом цього полемічного твору. Якщо ж врахувати, що Густинський збірник вийшов зі стін Печерського монастиря, висновок, що він належав до інтелектуального й письменницького руху, який панував тут на зламі 20-30-х років XVII ст., не буде видаватися зовсім безпідставним.